

KENYERES ZOLTÁN

„A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉNEK” PERIODIZÁCIÓS ELVEIRŐL*

I.

1865-ben jelent meg Toldy Ferenc *A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban* c. tankönyvnek szánt összefoglalója. Azóta Beöthy Zsolttól Farkas Gyuláig és Féja Gézáig, Riedl Frigyesztől Szerb Antalig és Benedek Marcellig különböző eszmék jegyében számos kísérlet történt a nemzet irodalmi múltjának felmérésére. Az eddigi legnagyobb vállalkozásra száz esztendővel Toldy Ferenc után került sor, s marxista irodalomtörténészek szánták rá magukat.

*A Magyar Irodalom Története*** 1964 és 1966 között jelent meg az Akadémiai Kiadó gondozásában. Szervező műhelye elsősorban az MTA Irodalomtörténeti Intézete volt, Sőtér István viselte a főszerkesztői gondot, az 1–2. kötetet Klaniczay Tibor, a 3.-at Pándi Pál, a 4.-et Sőtér István az 5–6.-at Szabolcsi Miklós szerkesztette. A fejezeteket 64 kutató írta. A szintézis a középkortól a felszabadulásig ölelte át a magyar irodalmi művelődés eseményeit és eredményeit, visszanyúlva az ősköltészetig és kitekintést adva napjaink irodalmára is. Hat kötetben, 413 íven, 4765 lapon jelent meg. E számadatok önmagukban is jelzik a vállalkozás merész igényeit.

A periodizáció nemcsak a hatalmas anyagot szervezte rendbe, hanem a tekintélyes számú résztvevő gárdát is koordinálta, tehát az irodalom múltja és a tudomány jelene egyszerre mutatkozik benne. Ennek megfelelően első kérdésként mindjárt az

* A dolgozatban felvetett, s az azokhoz kapcsolódó kérdéseket a szerkesztőség mind tudományágunk fejlődése, mind az oktatás elveinek kidolgozása szempontjából igen fontosnak tartja s az ehhez kapcsolódó hozzászólásokat örömmel veszi.

** Továbbiakban: Kézikönyv.

vetődik fel, hogy mennyiben követheti nyomon egy ilyen jellegű tudományos vállalkozás a nemzeti irodalom „természetes” periodizálását és mennyiben periodizál az irodalomtörténész, jó szándékkal bár, de önkényesen. Az utóbbi lehetőséget bizonyára sokan gyors mozdulattal elutasítják. Igaz is, az irodalom a kutató és a közönség számára objektív valóság, sőt amíg a természetet és a társadalmat átalakíthatja az ember, addig minden műalkotászárt rendszert alkot és megváltoztathatatlan. Az irodalom csak azoknak az autonóm mozgástörvényeknek engedelmeskedik, melyeket a társadalom szerkezete és története szab sajátosan az alakjára és méreteire. Így kanyarulatain, emelkedőin és ereszkedőin maga jelöli meg útjának szakaszait is, az irodalomtörténész dolga az, hogy jó szemmel észrevegye a szakaszokat és híven feltérképezze őket. Csakhogy az irodalom úgy jelöli meg útjának szakaszait, hogy egyben az út folyamatosságát is érzékelteti, a periodizáció pedig — mert nem tehet másképp — önkényesen kiemeli a folyamatosság és szakaszosság valóságos dialektikájából az utóbbit. A folyamatosságot csak a periodizáció kereteit kitöltő elemzések tudják érzékeltetni. Nem véletlen, hogy a korszakolás revízióját mindig a folyamatosság elve teszi szükségessé. Idővel felhalmozódnak olyan részletkutatások, melyek egyik-másik határvonal elmozdítását sürgetik, mert erősebbnek érezvén a rokonságot, egy időszakot még hozzákötnek előzmény vagy utóhatás gyanánt a főkorszakhoz.

A periodizáció így tehát megalkuvás árán halad előre, és eképpen segíti az irodalomtörténetet a pontos és életszerű kép kialakulásához. Rendszerezésében ezért nem mindig érvényesülnek közvetlenül az irodalomtörténetírás alapvető ideológiai elvei. Egy nemzet irodalmi műveltségének összegezése elkerülhetetlenül olyan gyakorlati kompromisszummal jár, hogy a periodizációból csak fenntartásokkal következtethetünk a periódusokat feldolgozó tudományos anyag, az egyes fejezetek ideológiai töltésére. Hogy a szintézis egységes szellemben íródik-e meg, az nem elsősorban a periodizációtól függ, hanem a tudós kollektíva alapvető történelmi és esztétikai szemléletétől.

Ha az egymást követő korszakokra vonatkozóan eltérő periodizációs rendszerrel találkozunk is, ebből még közvetlenül nem bizonyítható az egész munka heterogén jellege. És természetesen egy periodizációs rendszer fegyelmezett elfogadása nem biztosítja még az elemzések egyneműségét. Ma a modern magyar irodalom minden marxista kutatója egyetért abban, hogy a felszabadulástól máig ívelő periódusban az 1945 és 1949 közötti szakasz külön korszakot alkot. Aszerint azonban, hogy a korszak kutatói hogyan foglalnak állást a történettudomány idevonatkozó vitáiban és hogyan ítélik meg a népi demokratikus forradalom sajátosságait, másképpen fogják elbírálni pl. az Újhold íróinak tevékenységét, nem is szólva arról, hogy esetleg eltérő esztétikai elvek milyen döntően befolyásolják ítéletüket. Mármost aligha fér kétség ahhoz, hogy ilyen esetben mi határozza meg a munka jellegét: az egységesen elfogadott periodizáció vagy a heterogén feldolgozásmód és ítéletalkotás?

A periodizációt tehát nem szabad túlbecsülnünk. A magyar irodalomtörténetírás fejlődése megkívánja az eddigi periodizációs rendszerek felülvizsgálatát, de látnunk kell, hogy a Kézikönyv átfogó kritikája nem ezen revízió keretébe tartozik. Amíg a magyar irodalomtörténetírásban nem alakul ki az esztétikai értékelés egységes normatív rendszere, amíg éles viták folynak alapvető történeti, filozófiai és esztétikai kategóriákról, addig nem összegezhethjük a magyar irodalom századait az eddiginél egységesebb szellemben. A periodizációs elvek tudományágunk és a társtudományok fejlődésének csak áttételeként érvényesülnek és módosulnak.

II.

A Kézikönyv kétféle periodizációs rendszert alkalmaz. Az első és második kötet stílustörténeti kategóriák szerint korszakol, a többi — legalábbis a fő periódusokat illetően — a társadalmi eszmék és történelmi események nagy fordulóihoz igazodik. A két elv nyilvánvalóan ellenkezik egymással, a hat

kötetet mégis a szerzőkollektíva ama törekvése jellemzi, hogy marxista módon, a történelmi valóságnak megfelelően tárja fel a magyar irodalom történetét.

Klaniczay Tibort az első két kötetben az vezérelte, hogy a pozitivizmus és a szellemtörténet által kidolgozott stíluskategóriákat a fejükről a talpukra állítsa, és ezáltal olyan fogalomrendszert dolgozzon ki a marxista irodalomtörténet hasznára, amelynek segítségével híven nyomon lehet kísérni az irodalom mozgását a társadalmon belül, és mégis érzékeltetni lehet, hogy az irodalom története nem azonos a történelem irodalmával, azaz a művészet nem pusztán az eseménytörténet illusztrációja. E munka során elmélyült és kitágult a stíluskategóriák fogalma. Klaniczay 1960-ban arról írt,¹ hogy „a reneszánsz az európai művelődés egy egész nagy korszakát és a művészetek, beleértve az irodalmat is, ugyanazon korszakban érvényes egyetemese stílusát jelölő történelmi kategória.” 1962-ben a Kézikönyv első kötetének programtervezetét indokolva² a hangsúlyt még erősebben a kategóriák kultúrtörténelmi-történelmi oldalára vezette és a barokkot pl. úgy határozta meg, hogy „nemcsak stílusként, hanem művelődéstörténelmi korszakegységként is felfoghatjuk.” Az 1964-ben megjelent I. kötet bevezetőjében pedig már határozottan leszögezte, hogy „e kategóriák (ti. a középkor, reneszánsz, barokk, K. Z.) nem stílusjelölő, hanem átfogó művelődés- és ideológia-történelmi jelentésükben értendő elsősorban.”³

A stíluskategóriák ilyen tág művelődéstörténelmi és ideológiai értelmezése szabja meg az első két kötet periodizációs rendszerét. Irodalmunkat a kezdetektől 1772-ig összesen 142 fejezetre bontva tárgyalja e két könyv, s a fejezetek az ősköltészet, a középkor, a reneszánsz és a barokk négy nagy korszak-fogalma köré szerveződnek. E periodizáció abból a megfontolásból indul ki, hogy a művészetek elsősorban a társadalom nagy strukturális változásaival összefüggésben fejlődnek s nem a poli-

¹ KLANICZAY T.: *Reneszánsz és barokk*. Szépirodalmi K. 1961. 12.

² KLANICZAY T.: *Marxizmus és irodalomtudomány*. Akadémiai K. 1964. 50.

³ *A Magyar Irodalom Története* I. k. Akadémiai K. 1964. 7.

tikatörténet eseménynaptára szerint alakulnak. A középkor, a reneszánsz és a barokk eképpen az európai és hazai osztályharcok, a feudalizmus kifejlődése, a polgárság megjelenése, a feudalizmus ellentámadása során követik egymást vagy haladnak néhol egymás mellett. Nem a szellemi történet társadalomefeletti „korszellemében”, hanem a társadalom materiális valóságában találják magyarázatukat.

Mátrai László már 1943-ban figyelmeztetett arra, hogy le kell számolni ama nézettel, miszerint az irodalmi stíluskorszakok úgy váltják egymást „mint az éjjeli örök; az egyik elmegy, s egy egészen más lép helyette szolgálatba”.⁴ E korszakok egymás mellett, egymással harcolva bontakoznak ki. Az első kötet korszakbeosztása szem előtt tartja a párhuzamos fejlődést, és nem törekszik éles kronológiai elválasztásra, érzékeltetve azt a folyamatot, ahogy a középkor méhében megfogant a reneszánsz, és ahogy a késő reneszánsz idején megindult a barokk. Eszerint az ősköltészetet 1200-ban zárja le, de a középkort 1000-tól credezteti és 1530-ig tárgyalja, 1450-től 1640-ig számítja a reneszánszt és 1600-tól 1772-ig a barokkot.

A főperiodusok tehát megegyeznek az európai művészetek nagy korszakaival, ami megkönnyíti a tárgyalásra kerülő anyag nemzetközi összefüggéseinek feltárását. Az alkorszakok révén az elemzések azután átlépnek a magyar történeti keretbe, s a társadalmi és ideológiai rétegződéssel mind kisebb egységekre bontódnak egészen az egyes írókat és műveket bemutató fejezetekig.

E periodizáció elsősorban a reneszánsz és a barokk korszakok felfogásában tartalmazott újdonságot. A reneszánszt Riedl Frigyesztől Horváth Jánosig a magyar irodalomtörténészek rövidebb élettartalmú korszaknak látták hazánk tájain, elsősorban azért, mert leválasztották róla a reformáció mozgalmát. Kardos Tibor korszakszintetizáló monográfiájában pedig a humanizmust tekintette fő periodizációs elvnek. Klaniczay a

⁴ MÁTRAI L.: *A klasszicizmus, Ezüstkor, 1943. március. 2.*

reformációt, miként már előbb a humanizmust, a reneszánsz nagy korszakának ideológiai mozgalma gyanánt tárgyalja, s a nagy korszak középső alfejezetében helyezi el. A barokk nem is korszakolása, hanem már puszta szerepeltetése miatt is sok ellenkezést hívott ki, mivel a marxista irodalomtörténet egészen az 50-es évek végéig ellenséges érzületet táplált e fogalom kortörténeti alkalmazásával szemben, s az ellenkezés még ma sem szűnt meg teljesen.

A Kézikönyv első és második kötetéről számos bírálat jelent meg, vitát rendeztek róla a Magyar Irodalomtörténeti Társaságban, és véleményt mondtak róla a történészek a Történettudományi Intézet és az Irodalomtörténeti Intézet közös vitáján 1967-ben. Elekes Lajos⁵ kijelentette, hogy a stíluskategóriák szerinti periodizálás és az ölelkező korszakhatárok felvétele előnyös, de veszélyekkel is jár, voltaképpen megkerüli a korszakolás problémáját, sőt egyenesen a történeti igazság ellen van olyan korszakokban, amelyekben két stílus él egymás mellett. A kötetek többi bírálója nem kifogásolta a periodizáció legáltalánosabb elveit, annál több vélemény hangzott el a konkrét megvalósulást illetően.

Kardos Tibor⁶ és V. Windisch Éva⁷ is felvetette, hogy az első két kötet nem jár el elég következetesen, mivel vallja ugyan a magyar irodalom kelet-európai fejlődését, mégis a nyugati szerint periodizál. Koltay-Kasner Jenő⁸ az első kötet reneszánsz-korszakolásával foglalkozva erősebb cezúrát húzott a reneszánsz és reformáció közé, mint Klaniczay bevezetője. Hangsúlyozta, hogy a „reformáció nem része, hanem más megjelenési formája a reneszánsznak” és hogy német területre átplántált párhuzamos jelenségnek tartja az olasz értelemben vett reneszánszsal szemben. Utalt arra, hogy a nagy korszakok

⁵ ItK 1967. 367.

⁶ ItK 1966. 172.

⁷ ItK 1966. 222.

⁸ ItK 1966. 218–19.

aprólékos lebontása után egymással összefüggő jelenségek, egyástól távol eső fejezetekbe kerülnek, tehát nem tudják megfelelően érzékeltetni a kontinuitást.

A második kötet négy alkorszakot különböztet meg a barokkon belül, 1600-tól 1640-ig, párhuzamosan a manierizmussal, számítja a kezdeteket, 1640 és 1690 között a barokk irodalom hőskorszakáról beszél, 1690–1740 a barokk rendiség válságának és újraerősödésének korszaka, a későbarokk (rokokó) pedig 1740-től 1772-ig tart. V. Windisch Éva elfogadva a barokk periódus felvételét, részletesen foglalkozott az első korszakolással, és nem tartotta meggyőzőnek az 1690–1740-ig ívelő szakasz egységét. A kötet itt elveti a hagyományos 1711-es korszakolást, azzal az indokkal, hogy erre az ötven esztendőre alapvetően a régi rendi uralom visszaállítása, az uralkodó és az uralkodó osztály szövetségének megszilárdulása jellemző, továbbá provincializmus és konzervativizmus határozza meg, amin a Rákóczi-szabadságharc sem változtat lényegesen. V. Windisch Éva ezt az érvelést nem fogadta el, és kifejtette, hogy a felépítmény nagy változásai helyett, mivel azok olykor késedelmesen követik az alap változását, célszerűbb a határokat ott meghúzni, ahol bizonyos összesűrűsödő események lényeges változást jeleznek. Ilyen csomópontnak tekintette az 1711 és 1723 közötti időszakot, elsősorban az 1712–1715. és az 1722–1723. évi országgyűlés eseményei miatt, és ezért javasolta a korszakhatár visszatolását 1720-ra. Felvetette, hogy ez a módosítása esetleg az 1772-es korszakolás revízióját is maga után vonja. Javaslatát már átvezet a magyar nemzeti irodalom folyamatos korszakába, és a további négy kötet periodizációs elveihez közelít.

★

Pándi Pál a harmadik kötet periodizációját az 1772 és 1849 közötti nyolc évtized társadalomtörténetéhez és társadalmi eszméihez szabta. Korszakolása a megelőző köteteknél közvetlenebb módon tükrözi a politikai és szociális eseményeket, de a

szerkesztői koncepció gondot fordított az irodalom bensőséges rajzára is. A bemutatott korszak jellegzetessége éppen abban mutatkozik, hogy a magyar szépirodalom úgy nyeri el benne minden addiginál nagyobb függetlenségét, hogy egyben politikussabb lesz és több militáns közéletiséggel telítődik, mint a megelőző évszázadokban. E korban megváltozik az irodalom fogalma — egyfelől leszűkül, másfelől elmélyül —, s a kötet periodizációja beosztásával és fejezetcímeivel is e megváltozott fogalomhoz igazodott.

A fő periódusok ezért nem a stílusirányzatokra figyelnek, hanem a politikátörténetet kevesebb áttétellel követő ideológiák sodrában alakulnak. Az első periódus 1772-től 1825-ig halad és a felvilágosodás korának irodalmát elemzi, a második 1825-től 1849-ig ível és a reformkorral foglalkozik. Az első fő perióduson belül két alkorszak bontakozik ki, a Martinovics-féle köztársasági mozgalom bukását téve meg választóvonalnak. Az eképpen 1772-től 95-ig számított szakaszban többek között Besseneyi Györgyöt és körét, a klasszicizmus első hullámát, a szentimentalizmust és a köztársasági mozgalommal kapcsolatba került írókat tárgyalja. Az 1795-től 1825-ig tartó szakasz Csokonai életművét, a felvilágosodás és a népiesség találkozását, a klasszicizmus virágzását és a romantika előkészítését elemzi. A második fő periódus ugyancsak két alegységre bomlik, az 1840-es évek elejével húzva cezúrát a romantika kifejlődése és a realizmus megjelenése közé.

E felsorolásból is látható a szerkesztő törekvése, hogy a rendelkezésre álló kutatásokat a lehetőséghez mérten minél többoldalúan építse be rendszerébe. Nem mellőzi a stílus kategóriákat sem, de csak a fő folyamatokon belül érvényesíti őket. A rendszerezés és csoportosítás módja közvetve utal a mögötte álló esztétikai normára: Pándi Pál a lukácsi realizmus elnéletét hasznosítja, amikor értékrendet szab.

A fő korszakok és alkorszakok emeletei nem halványítják el az épület egységes tömbjét — a kötet érzékelteti, hogy a felvilágosodás és a reformkor irodalma a nemzeti irodalom fejlődésének összefüggő nagy lendülete a forradalmak koráig.

A kötetről szóló bírálatok és viták, valamint az újabb kutatások a periodizációt főleg két ponton nem érzik elég biztosnak, s úgy ítélik, hogy az 1772-vel és 1825-tel jelölt pillér megerősítésre vagy áthelyezésre szorul.

Az 1825-ös határ tekintetében feszültség keletkezik a történelmi és irodalmi elv között. Varga János vélekedése szerint⁹ csoportos reformtörekvésekről csak az 1820-as és 30-as évek fordulójától beszélhetünk, s ezért a tartalmi periodizáció a korszakhatár néhány esztendővel későbbre helyezését kívánná. Ugyanakkor Szauder József¹⁰ és Horváth Károly¹¹ romantikakutatásai arra az eredményre vezetnek, hogy az irodalomban döntő változás készült már 1815 és 1819 között az ízlés, az esztétika és a világnézet dolgában. Az irodalom belső fejlődésrajza így a korszakhatár néhány évvel korábbi felvételét javasolja. A kérdés megoldásra vár.

Kevésbé látszik indokoltnak az a gondolat, mely szintén felvetődött, hogy az 1841-es határt is előbbre kellene hozni, esetleg az 1832–36-os országgyűlés és a Lovassy-per idejére. Ha ez megtörténnék, akkor ismét feszültség támadna a történelmi és irodalmi elv között, hiszen a negyvenes évek eleje fontos irodalmi fordulat, az Erdélyi-féle népiesség kibontakozásának és a realizmus megjelenésének ideje, s a történelmi szempontú korszakolás ezúttal elébe vágna az irodalmi periódusnak.

Még bonyolultabb az 1772-es korszakhatár kérdése. Szauder József szerint „a kelletténél erősebb és a módszert is befolyásoló cezúra húzódik itt régi és új között”, és ezért „A két korszak közötti átmenet fokozatai, tartalmi, nyelvi és formai jellegzetességei nem domborodnak ki”. Míg a 2. és 3. kötet között válaszfal húzódik, úgy ítéli, hogy „1772 nem éles határvonal, hanem olyan korszakforduló jele, melyen túl nem változik

⁹ ItK. 1967. 369.

¹⁰ SZAUDER J.: *A romantika útján*. Szépirodalmi K. 1961. 15–16.

¹¹ HORVÁTH K.: *A klasszikából a romantikába*. Akadémiai K. 1967.

meg egyhamar a folyamat, mint a folyó sem, ha vize felduzzadni, emelkedni kezd.”¹²

A 18. század megújuló kutatásai, Tarnai Andor, Bán Imre, Szauder József, Esze Tamás munkái arra ösztönöznek, hogy módosítani kell az 1772-es határ szemléletét. A 18. század irodalma azt bizonyítja, hogy meredek, ugrásszerű fejlődés helyett, amit az éles korszakolás feltételez, különféle eszmék, különböző stílusok s még az azonos áramlatokon belül is különböző sajátosságok sokrétű, bonyolult kapcsolódásából és harcából alakul ki — már az 1730-as évektől kezdve — a reformkorhoz és a forradalomhoz vezető út irodalma. Ennek vizsgálatakor az eddiginél nagyobb figyelmet kell szentelni a kor nem-szépirodalmi és nem-magyar nyelvű műveinek, pl. a teológiai vitáknak, hogy a periodizáció híven kifejezhesse a folyamatot.

A belső harcok, az egymást keresztező utak a későbbi évtizedeket illetően is láthatóbbak és kitapinthatóbbak lennének, ha az alkorszakok fejezetcímei nem sima egymásbafejlődést, zökkenőmentes evolúciót sugallnának (pl. *A felvilágosodástól a romantikáig, A romantikától a kritikai realizmusig és népiességig*). Az eszmék, mozgalmak és áramlatok ekkor is egymás mellett, küzdelemben formálódtak.

„Az 1919-es forradalom óta eltelt évtizedek közgondolkodását, s főként irodalmát csak akkor érthetjük meg, ha a Világos utáni korszak eszméi, törekvései, irodalmi irányzatai fölött szemlét tartunk, s mérleget készítünk. Irodalmunk és közgondolkodásunk alig ismert ellentmondásosabb szakaszt a Világos utáninál. Ekkor vált szét egymástól a nemzet és haladás ügye, de ez a szétválás nem könnyen és léhán történt meg, hanem drámai küzdelmek, megrázkódtatások, meghasonlások és

¹² SZAUDER J.: *A 19. századi magyar irodalom és felvilágosodás kutatásainak feladatai*. Az MTA Irodalomtörténeti Intézetében 1968-ban rendezett vitaülés referátuma. Sokszorosítva. 15–16.

konfliktusok kíséretében” — írta Sőtér István korszakösszegező monográfiája bevezetésében.¹³ A Kézikönyv 4. kötete e monográfia intenzív kutatásait hasznosíthatta s tanulságait terjeszthette ki a következő évtizedekre is.

A kötet periodizációja szociológiai elvre épül, a nemzeti polgárosult irodalom kibontakozását és differenciálódását nyomozza hármas ütemben. Az első a nemzeti-polgáriarsult irodalom kibontakozása, amely a koncepció szerint Világostól a kiegyezésig tart, a második a kiegyezést követő évtized, vagyis a differenciálódás első szakaszának irodalma, a harmadik pedig a század utolsó negyedében vizsgálja a nemzeti polgárosult irodalom e differenciálódási folyamatának második szakaszát.

A kötet nem von éles periódushatárokat, a korszakok címei nem is tartalmazznak évszámot, amint az a megelőző kötetekben szokásos volt. A periodizáció nem alkalmazkodik pontosan a politikatörténeti dátumokhoz, hanem a felvett szociológiai (irodalomszociológiai) szempontot követi. Amíg a történettudomány a dualizmus korában két korszakot különböztet meg: 1867-től 1890-ig az elsőt és 1919-ig a másodikat, addig a 4. kötet 1880 körül húz cezúrát, a második periódust (a kötet harmadik korszakát) 1905-ig vizsgálja. Ennek az a következménye, hogy a könyv harmadik korszaka két politikatörténeti szakaszra oszlik, amit nem is téveszt szem elől a periódus részletes elemzése. A könyv így szerencsésen egyezteteti össze a történettudomány és az irodalomtörténet elveit, megőrizve az irodalom primátusát, anélkül, hogy történelmietlen önelvűségbe tévedne. A stílustörténetet, miként a 3. kötet, alárendeli a tartalmi szempontnak, ami itt sem jelent mellőzést, ellenkezőleg, a század második felének romantikáját és realizmusát elmélyültebben mutatja be minden megelőző irodalomtörténetnél.

A vizsgált korszak, a 19. század második fele, még kevésbé lezárt, önmagában egész, mint a megelőző kötetek periódusai. Forrásvidéke mélyen a reformkorba nyúlik (a liberalizmus és a

¹³ SÖTÉR I.: *Nemzet és haladás*. Akadémiai K. 1963. 6.

demokratizmus polarizációjának idejébe), a vége meg várokozva, kíváncsian tekint már a 20. század nagy tektogenezisére. A 3. és 5. kötet periódusainak kutatói ezért megfontolandó területi követeléseket támasztanak.

Szauder József amellett érvel,¹⁴ hogy „1849-et aligha lehet fő korszakhatárnak tekinteni”, és ezért „a feldolgozásnak a tárgyából adódó kohéziója talán még erősebb lett volna, ha — a nemzeti-polgárosult irodalom kibontakozását és differenciálódását tartva meg a középpontban — a mű az 1830-as évektől a romantika megszerveződésétől s átalakulásától kezdve ölelte volna fel a romantika egész fejlődéstörténetét az 1870-es években bekövetkezett elmúlásig . . . Egy olyan periodizáció, mely az 1740-es, 50-es évektől kb. 1830-ig tartó felvilágosodás és klasszicizmus, majd az 1810-es évek végén megjelenő, de inkább csak 1830-tól kibontakozó romantika stílustörténeti korszakában fogná át az idetartozó irodalmi jelenségeket, nincs ellentétben a szigorú gazdaság- és társadalomtörténeti bázisú művelődés- és eszmetörténeti koncepcióval.”

Ez a javaslat reálisnak látszik, talán egyetlen ponton kíván kiegészítést. A 19–20. század minden stílusáramlata, egész története során párhuzamosan halad a történelmi korszak többi stílusáramlatával. A romantikának sincsen „tisztá” korszaka, amikor egyedül, versenytárs nélkül részesült volna az írók és a közönség kegyeiben. Megindulásakor még tevékeny a klasszicizmus, aztán pedig végigkíséri és túl is éli a realizmus. Félő, hogy a romantika szerinti periodizálás leegyszerűsítene az irodalmi harcok térképét, s akaratlanul is elhomályosítaná a realizmus ugyancsak gazdag stílusáramlatát. A realizmus vulgáris abszolutizálását irodalomtörténetünkben érthető és heves ellenlökés követte, de a kutatások ma már nyilvánvalóan a higgadt mérlegelés felé tartanak.

Ezért talán gyümölcsöző lenne a 18. századi kutatásokat hasznosítva 1730 és 1750 között kijelölni a korszakhatárt, ahonnan lassan elindul a nemzeti megújulás eszméje s irodalma.

¹⁴ ItK 1966. 467.

1772 után megélnéki s elérkezik az 1790-es évekig, innen gördül tovább a romantika kezdetével jelentkező szemléleti változásig, 1815—20-ig, majd az 1840-es évek elején megerősödve a népiességgel és a realizmussal felgyorsul, lendületet vesz a forradalomhoz, s a lendület átveti Világos szakadékn is, egészen 1860-ig (ahol Németh G. Béla hűz periódushatárt a polgárság arculatát elemezve).¹⁵ Madách *Tragédiája* impozáns záróköve lenne az évszázados korszaknak, egyben össze is kapcsolná a következő átmeneti periódussal. Mindez természetesen nem több båtortalan hipotézisnél, amit a 18—19. század mai kutatásai s az eredmények fölötti viták rajzolnak ki. Biztosatbnak látszik a századvég és a 20. század kapcsolata, és ezért az itteni periódushatár már sürgetőbb korrekcióra szorul.

★

Bizonyos, hogy a szerkesztők között Szabolcsi Miklósnak kellett a legnehezebb feladattal megbírkóznia. A 20. század irodalma még évtizedekkel ezelött meghalt klasszikusait tekintve is folyamatos praesens perfektumba kívánkozik, nagy része meg egyszerű jelenidőt vonz, pedig a megfelelő távolság megkönnyíti az irodalomtörténész dolgát. Míg a megelőző kötetek szerzői válogathattak a részletkutatások évtizedes, olykor évszázados gazdag kínálatában, addig az 5. és 6. kötet a húszadik század komoly, tudományos kutatásának első fázisa idején kerül tető alá, — kimunkált részletekre, kiérlelt eredményekre alig, itt-ott támszkodhatott. E hiánnyal, akár tetszett, akár nem, számolnia kellett a korszakolás és szerkezet tervének is.

A 5. kötet 1905-től 1915-ig tárgyalja irodalmunkat, a 6. kötet 1919 és 1945 között kíséri útján, s zárófejezetében összefoglalja a felszabadulás óta eltelt időszakot. A két könyv szorosan együvé tartozik, két egymásba kapcsolódó láncszemet alkot. Az 5. kötet az új magyar irodalom kibontakozásának általános jellemzésével indul, a tárgyalt időszak legnagyobb

¹⁵ A Magyar Irodalom Története. IV. k. 374—76.

alkotóinak portréival folytatódik, majd összefoglalja a világháború és a forradalmak korának irodalmi mozgalmait. A szintetikus és analitikus fejezetek ezen váltakozása világosan áttekinthetővé teszi az anyagot s kijelöli az időbeli tagozódást is 1905—1914-ig, 1914—1919-ig.

A 6. kötet bonyolultabb szerkezetre épül, az eszmei áramlatok, a műfaji fejlődés és az alkotó egyéniségek három dimenziós koordináta-rendszerében gondolkozik. Rendszerező elve az az irodalompolitikai szempont, hogy elkülönítse és bemutassa a konzervatív irodalmat, a polgári liberalizmus áramlatát, a plebejus népi irányzatot és a szocialista irodalmat. Belső időegységeket csak a bevezető helyzetképben jelez: a 20-as évek átmeneti korszakát követi az 1929—1938-ig tartó radikalizálódás periódusa, amelyben egy stílus- és ábrázolásbeli szintézis körvonalai is kirajzolódnak, majd a háború éveiben újra polarizálódik az irodalmi élet. E hármas időbeli tagozódást elsősorban az eszmei áramlatokat, csoportokat és a műfajok fejlődését elemző fejezeteknek kellett volna érvényesíteniök, de a megfelelő folyamattörténeti kutatások csak az utóbbi években indultak meg, a kötetben tehát be kellett érní a tagozódás hipotetikus vázlatával. Valószínű, hogy a kutatások továbbra is a korszak egységét hangsúlyozzák majd, s az alkorszakok közé csak amolyan, a modern épületekben használatos, vékony hangáteresztő falakat emelnek.

A két kötetről szóló viták nem is a belső periódusok kidolgozását kérték számon, hanem még a meglevő egyetlen cezúrát is sokallták. Barta János,¹⁶ Koczkás Sándor,¹⁷ Nagy Péter,¹⁸ Tamás Attila,¹⁹ Komlós Aladár,²⁰ különböző oldalról megközelítve az 5. és 6. kötetet, arra a megállapításra jutottak, hogy az 1919-es korszakhatár indokolatlanul megtöri az irodalom ívét, s előnyösebb lett volna egyetlen nagy korszak gyanánt tárgyalni

¹⁶ Kritika 1966. 3. 52.

¹⁷ Kritika 1966. 7. 50.

¹⁸ ItK 1966. 663—664.

¹⁹ ItK 1966. 609—610.

²⁰ ItK 1966. 616.

a felszabadulásig. Fő érvük az volt, hogy az 5. kötetben szereplő számos nagy író életműve éppen a 6. kötet időszakában teljedett ki, s nélkülük hiányos, sőt meg sem érthető a két háború közti irodalom története. Bármennyi igazságot tartalmaz is ez az érvelés, még pusztán technikailag sem látszik keresztülvihetőnek. E másfélezer lapon megírt szintézis, amit a két könyv tartalmaz, nyilván tagolást igényel s minden tagolás a kontinuitás ellen dolgozik. Az 5. kötet portréi nem vetik szem elől a két háború közti időszakot, a 6. kötet általános fejezetei pedig utalnak a már tárgyalt írók műveire is, s képviselik a folyamatosság elvét.

Az 1919-es korszakhatár vitája mindazonáltal termékeny és megfontolandó szempontokat tartalmazott a további kutatások számára. Eme korszakhatár, pontosabban fogalmazva eme alkorszak kérdésében ugyanis *látszólag* közös álláspontot eredményezett az eszmetörténeti és a stílustörténeti elv, s mindkettő ellentétbe került a Kézikönyvnek ebben az esetben alkalmazott történelmi-politikai korszakolásával. Pedig a viták során senki sem vonta kétségbe, hogy a proletárforradalom a korszak minden jelentős íróján maradandó nyomot hagyott. Az is vitán felül áll, hogy úgyszólván senki sincs az ún. első és második nemzedék alkotói között, akinek az arcképe hitelesen megrajzolható lenne anélkül, hogy 1919 hatásáról szó ne essék benne. A magyar irodalom folyamatát tekintve mégis vitatható, hogy 1919 lezárt-e egy korszakot és újat nyitott-e, akár az irodalomban kifejezett emberi tartalom, akár e tartalom kifejezési eszközeinek a tekintetében.

Eszmetörténeti szempontból már a háború évei — különösen 1915-től — döntően új tartalmat hoztak: az a békevágy, ami ekkor széles körben hangot kapott a magyar irodalomban, mélyen összefüggött az íróknak a magyar társadalomról vallott — és egyre radikalizálódó — nézeteivel. A Tanácsköztársaság 133 napja éppen azért tudott oly maradandó hatást gyakorolni rájuk, mert a háború kataklizmája már előkészítette őket a befogadására. Eszmetörténeti szempontból tehát 1915 körül kezdődött irodalmunk új, merész ívelése, s e röp-

pálya az *apogeumát* 1919-ben érte el, aztán túlélte a forradalmat is, s az 1920-as évek végéig tartott.

A stílustörténeti megközelítés szerint ugyancsak 1915 körül, Kassák Lajos avantgard szervezkedésével kezdődnek új korszak, s ennek első fázisa szintén az 1920-as évek végén záródnék le. A két szempont tehát megegyeznék itt egymással, de csak látszólag. A korszak eszmetörténeti meghatározása ugyanis felöleli a nemzeti irodalom minden korabeli értékét, a *Nyugat* humanista íróit éppen úgy, mint *A Tett* és a *Ma* táborát. A stílustörténeti meghatározás azonban kirekeszti a formai eszköztárat csak lassú evolúcióval fejlesztő irodalmat, vagyis a kor magyar irodalmának a zömét. Az eddigi kutatások fényében tehát az eszmetörténeti korszakolás, az irodalomban kifejezett emberi tartalom szerinti periodizálás látszik itt a legindokoltabbnak, mindenesetre hasznosabbnak ígérkezik mind a stílustörténeti, mind pedig a közvetlen történelmi szempontnál.

Vannak azonban olyan sorsdöntő történelmi fordulatok egy nemzet életében, amelyeket mindenképpen jelezni kell az irodalomtörténeti periodizációban is. Ilyen esemény volt Magyarország felszabadulása. Ezért a két 20. századi kötetről szóló viták során senki sem kérdőjelezte meg az 1945-ös határvonalat, s marxista irodalomtörténész nem is hagyhatja figyelmen kívül e politikai dátumot. Annál vitathatóbb az új magyar irodalom kezdetének évszáma, vagyis az 5. kötet korszakkezdő periódusa.

Az oroszországi forradalom bármilyen közvetlen hatást gyakorolt is a magyar társadalomra, a politikai életre s a művészetekre egyaránt, 1905 mégis elsősorban az orosz történelem és nem a magyar irodalom évszáma. Az *Új versek* 1906 februárjában jelent meg, a *Nyugat* 1908 januárjában indult – irodalmunkban eme dátumok körül húzódik periódusvonal, de az is csak egy alkorszaké. Az új magyar irodalom már előbb kezdődik. Szabolcsi Miklós a *Kis Magyar Irodalomtörténetben* *A Hét* indulását,²¹ 1890-et tette meg határkőnek, s meggyőzően

²¹ Ezt az álláspontot igazolja JUHÁSZ ERZSÉBET: *A Hét művészet-szemlélete* c. előtanulmányában. 1968. Sokszorosítva.

bizonyította be, hogy a századvégen megfogant kezdemények már szervezen az új nagy periódushoz tartoznak. Korszakolását alátámasztják a társművészetek és a tudományok fejlődése, valamint a magyar politikai és gazdasági élet képe. A magyar marxista történettudomány a dualizmus korát (1867–1918) 1890-nel vágja ketté²², a művészettörténészek ugyancsak 1890-t tekintik választóvonalnak²³, s a zenetörténészek is hasonlóan vélekednek.²⁴

A kérdés mégsem tekinthető lezártnak. Érvek sorakoznak amellet is, hogy a határt még hátrább kell tolni, vissza a 80-as évekre. Lukács György többször kifejtette, hogy a naturalizmustól a mai modernizmusig a polgári művészet egyazon összefüggő szakaszáról van szó. A naturalizmus pedig már a 80-as években szórványosan felbukkan a magyar irodalomban, s jelentkezik ebben az évtizedben a hasonló ideológiai gyökerű szimbolizmus²⁵ és szecesszió²⁶ is. Mindezeknél kezdetekről lehet csak beszélni, összefüggő, erős áramlatról még nem, e kezdetek összességükben mégis nagyarányú változást jeleznek, s azt bizonyítják, hogy A Hét egy előkészítő korszak hullámhegyén indult meg. A szél pedig még távolabbról fodrozta a vizet: már az 1870-es kozmopolita vita hírt ad az irodalomszemlélet átalakulásáról. Komlós Aladár tehát nem joggal vetette föl, hogy „1880-ban kezdődik az új magyar irodalom, az, amely már nem a feudális Magyarországból nő ki. Alig van írója a századfordulónak, aki nem a 80-as évek elején

²² *Magyarország története*. Gondolat, 1964. II. k. 131.

²³ Vö.: *Az újkori magyar művészet periodizációjának problémái* c. vitában ZÁDOR ANNA és NÉMETI LAJOS felszólalása. *Művészettörténeti Értesítő* 1967. I. sz.

²⁴ KÓKAY–FÁBIÁN: *Századunk zenéje*. Zeneműkiadó, 1961. 32. SZABOLCSI B.: *A romantika felbomlása : a századvég és a századforduló Közép-Európában. (A zenei köznyelv problémái. A romantika felbomlása c. tanulmánykötet. Akadémiai Kiadó, 1968.)*

²⁵ KOMLÓS A.: *A szimbolizmus és a magyar líra*. Akadémiai Kiadó, 1965. 6.

²⁶ DIÓSZEGI A.: *Megmozdult világban*. Szépirodalmi Kiadó, 1967. 13.

jelentkeznek. Az új nemzedék tudatában is van, hogy vele új szellem lép porondra, s szembeszáll a hivatalos irodalommal.”²⁷

Az 1880-as korszakhatár jobban érzékelteti az átmenetet s kevesebb életpályát metszene. Törés nélkül tartalmazná Mikszáth minden érett korszakát, érzékeltetve a romantika lassú megszűnését az új korban s a realizmus kontinuitását. Az angol irodalomtörténetek rendre a nála négy évvel idősebb Henry James-szel kezdik a huszadik század tárgyalását, s a hét évvel idősebb Thomas Hardyval folytatják, akinél pedig kevés romantikusabb író ismer Európa.

Mindezeket összefoglalva, az eddigi periodizációs viták nyomán kirajzolódik egy nagy folyamat képe a 18. század derekától a 19. század második harmadának végéig. Ezután a két évtizedes átmeneti korszak következik, az egyensúlyozás időszaka, melyben együtt munkál a hagyományőrzés és útkeresés, a ragaszkodás és kiábrándulás. 1880-ban a mérleg végérvényesen felbillen, és megkezdődik a küzdelem a „nemzet és haladás” társadalmilag és esztétikailag egyaránt új szintéziséért. Az 1860 és 1880 közötti átmeneti kor még alapvetően a régi mérlegen keresi az egyensúlyt, ezért szorosabb szál köti a megelőző nagy időszakhoz.

Hogy az Ady fellépésétől, a Nyugat-korszaktól — tehát az 1880-nal induló új nagy fázis második szakaszától kezdve — hogyan tagolódik irodalmunk, ahhoz ki kellene dolgozni a „modernség” kategóriáját. A modernség nem stílusjelölő fogalom, hanem művészi, esztétikai igény. A század írója küszködik az ábrázolási módszerrel, hajlítani, tágítani akarja, hogy felgyorsult ütemű korunkat híven, a társadalmi igazság-nak megfelelően fejezze ki. A modernség így szelektív szempont is, a konzervatív irodalmat nem foglalja magába, kirekeszti a megelőző korszak hamis tudatának tovább élő változatait, még ha a legdivatosabb ruhába öltöznek is. Tartalmazza viszont a világháború, a forradalom és a válságok nyomán keletkező hamis tudatot, mert ez a kor szülötte, s a kategórián

²⁷ Művészettörténeti Értesítő. 1967. I. sz. 8.

belül majd az értékelés dönt a sorsa felett. A „modern” magyar irodalom a szimbolizmus és impresszionizmus szemléletén és művészi módszerén felülemelkedve jön létre. Mégpedig két ágban:²⁸ lassabban, evolúcióval, nemcsak megszüntetve, hanem megőrizve is; ez a polgári humanizmus irodalma (pl. az 1914 utáni Babits, Kosztolányi, Tóth Árpád, Karinthy) és revolúcióval, élesen elutasítva az előzmény szemléletét és módszerét: ez pl. Ady lírája, Móricz prózája, Kassák avantgardja, Illyés plebejus demokratizmusa és a szocialista művészet, József Attilával az élen.

III.

Az irodalom részt vesz a nagy társadalmi körforgásban, ami az alapból indul, szerteárad a felépítményben, s hullámai nekiütköznek az alapnak. E folyamatot lehet térben ábrázolni, amint Abraham A. Moles megkísérli,²⁹ de nyilvánvalóan időben játszódik le. A periodizáció nem más, mint egy-egy ciklus meghatározása. A körforgás mechanizmusát azonban nem ismerjük meg kielégítően, nem tudjuk még lemérni az irodalom „szabadságfokát”, csak halvány elképzeléseink vannak arról, hogy milyen mértékben önelvű és milyen mértékben determinált az irodalom mozgása a cikluson belül. Pontosabb, igazabb periodizációs rendszer csak e körforgásról szerzett ismereteink gyarapodásával születhet. De az már most is bizonyosnak látszik, hogy a ciklusok, bizonyos általános törvényszerűségeket betartva, sebesség és szakaszolás dolgában különböznek egymástól.

Az autó motorját kétféleképpen lehet beindítani, a ciklus számtalan indításmódot ismer. Van, hogy a társadalom üzenete egy prozódiai vitában fogan meg először, van, hogy egy politikai eszme fut végig lángolóan, van, hogy történelmi

²⁸ BÉLÁDI M.: *Kassák Lajos költészete*. Kritika, 1966. 12. sz. 25.

²⁹ ABRAHAM A. MOLES: *Sociodynamique de la culture*. Mouton, Paris, 1967. 92–96.

események a tematikát indukálják stb. A periodizáció tehát *külsőleg* szükségszerűen heterogén. A korszakok nevei a főnevek különböző osztályaihoz tartozhatnak. A modern angol irodalomtörténet pl. többnyire hű marad a különeműség ezen elvéhez. Az egyik irodalmi korszakot egy királyról, a másikat egy stílusáramlatról, a harmadikat egy társadalmi eszméről, a negyediket egy történelmi eseményről, az ötödiket egy nagy kritikusról nevezi el, aszerint, hogy mi a korszak jellegzetes kristályosodási pontja. A szintézis munkája nem a periodizációs névadás, hanem az esztétikai értékelés szigorú homogén rendjét követeli. A periodizáció a korszak valóságát, nem a tudós hitvallását hivatott kifejezni, s a tudomány jelene csak a meghatározás pontosságát illetően tükröződik benne.

Koronként változik a körforgás sebessége. Nagyobb lendületet vesz, amint belépünk a folyamatos irodalmi élet korába, s különösen felgyorsul a 20. században. A közlekedés és a tömegkommunikáció forradalma átalakította az ember tér- és időszemléletét, s döntő hatással van az irodalomra is. A társadalmi események, a politikai eszmék közvetlenebbül s gyorsabban formálják az arculatát mint az előző századok során. S ugyanakkor, ellenhatásként, hevesebben lángol fel az irodalom szabadságharca is, de a fejlett kommunikációs rendszer segítségével gyorsabban futja be az eredmény a társadalom rétegeit, gyorsabban vált ki reagálást, s ezért hatásán mérve, végül mégis egyre erősebben közéleti lesz. Az idevonatkozó irodalomszociológiai kutatásoktól még sok segítséget kaphat az irodalomtörténet. Tekintetbe kell vennünk azt is, hogy a film, a rádió, a televízió elterjedésével gyökeresen átalakul az irodalom fogalma. Tanúi vagyunk egy sajátos audiális, ill. audiovizuális irodalmi művelődés kialakulásának, ami majdnem oly mérvű változást idéz elő, mint valamikor az írásbeliség, majd később a könyvnyomtatás.

Egyelőre még nem ismerjük pontosan a stílusok keletkezésének és elterjedésének mechanizmusát sem. A szellemtörténet magyarázata elfogadhatatlan, de a 19. és 20. század irodalmában nem vezet eredményre az osztályviszonyok és a társada-

lom nagy strukturális változásainak az a közvetlen tételezése sem, amit az első két könyv tartalmaz. Részletes ízlés- és divatszociológiai vizsgálatra lenne szükség ahhoz, hogy feltáruljon, milyen fokú a stílusízlés „szabad” mozgása a társadalmi determináción belül.³⁰

A periodizációnak tekintetbe kell vennie a nyelv fejlődését is. Keresztury Dezsőnek³¹ igaza volt, amikor felróta, hogy a Kézikönyv szinte teljesen kizárja vizsgálódásai és ábrázolásai köréből a magyar nyelv alakulását. A nyelvújítás hatalmas áradása, majd az egyensúlyért való harc az irodalmi korszakolásban is figyelembe veendő szempont. A 19. század derekától újabb és újabb nyelvrétegek nyertek polgárjogot az irodalmi nyelvben — napjainkban kezdődött el pl. a „slang” lázadása.

Minden irodalmi korszak, s ezért maga a korszakolás is, komplex vizsgálatot igényel, amely felöleli a társadalom- és eszmetörténet tényeit, magába foglalja az irodalmi módszerek és a stílusáramlatok kutatásait, merít a művészet- és zenetörténetből, a filozófiából, a tudománytörténetből, a szociológiából, a nyelvtudományból, s figyelembe veszi a technika fejlődését is. A magyar irodalom periodizációja csak eme összetett kutatási módszer megvalósulásával finomodhat tovább, hogy az újabb szintézis már maradéktalanul eleget tegyen egy régi figyelmeztetésnek. Horváth János negyvenhat esztendővel ezelőtt írta: „Tárgyunk, az irodalom, időben változó jelenség, rendszerező elvünk számoljon tehát a változandóság tényével, tárgyából eredeztesse magát: történeti elv legyen, vagyis olyan, mely midőn a gondolatnak szinte pillanatnyi egyidejűségébe igyekszik összevonni századok munkáját, bontatlan hagyja a jelenségek időbeli rendjét, s emberi gondolatrendszert alakítva, nem másítja meg anyaga életbeli képét.”³²

³⁰ PÉTER KATALIN már a 2. kötetnél megkérdőjelezte a stíluselv társadalmi magyarázatát. Vö.: Századok, 1966. 173.

³¹ Kritika 1965. 12. sz. 61.

³² HORVÁTH J.: *Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, 1956. 12–13.